

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Kristina Babić, pred.

Skulptorska produkcija ranosrednjovjekovne hrvatske države

– klesarske radionice, atribucije, motivi

Recenzenti:

izv. prof. dr. sc. Vedran Barbarić (Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu)

dr. sc. Ante Milošević (<https://www.bib.irb.hr:8443/pregled/profil/14987>)

Datum objavljivanja na webu: 15. svibnja 2024.

ZNANSTVENO PODRUČJE: humanističke znanosti

ZNANSTVENO POLJE: povijest umjetnosti

ZNANSTVENA GRANA: povijest i teorija likovnih umjetnosti, arhitekture, urbanizma i vizualnih komunikacija

STUDIJSKI PROGRAM: Prijediplomski studij povijesti umjetnosti

NASTAVNI PREDMET: Skulptura i arhitektura srednjovjekovne hrvatske države

GODINA I SEMESTAR: 2. godina, 3. semestar

GODIŠNJI BROJ SATI: 15 sati predavanja

NASTAVNA CJELINA: Klesarske radionice koje su djelovale na području ranosrednjovjekovne hrvatske države

NASTAVNA JEDINICA: Skulptorska produkcija ranosrednjovjekovne hrvatske države – klesarske radionice, atribucije, motivi

NASTAVNO SREDSTVO: *PowerPoint* prezentacija

NASTAVNO POMAGALO: računalo, projektor

ISHODI UČENJA:

- Opisati, prepoznati, imenovati motive skulpture ranosrednjovjekovne hrvatske države.
- Identificirati rad različitih radionica ranosrednjovjekovne hrvatske države koristeći Morellijevu metodu.
- Identificirati cjelinu kojoj pripada ulomak crkvenog namještaja.

KORELACIJA: Umjetnost ranog srednjeg vijeka

LITERATURA ZA STUDENTE:

BASIĆ, I. – JURKOVIĆ, M. (2011.), Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 38, Split, str. 149-183.

BELAMARIĆ, J. (1991.), *Capsella reliquiarum* (1160.) iz Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 31, Split, 41-61.

DELONGA, V. (1996.), *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Benediktinska klesarska radionica, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 347-376.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Dvorska klesarska radionica, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 315-336.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 295-314.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Majstor koljanskog pluteja, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 221-240.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Majstor koljanskog pluteja u kontekstu predromaničkih reljefa s lokaliteta Stombrate u Bijaćima, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 241-266.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Romanička klesarska radionica iz Knina, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 519-534.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Trogirska klesarska radionica u reljefima iz Svete Marije u Bijaćima, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 267-294.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Zabati oltarne ograde iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 207-220.

JAKŠIĆ, N. (2015.), Zabati oltarnih ograda – porijeklo oblika, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije. Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 179-206.

JELIČIĆ-RADONIĆ, J. (2005.), Altar Types in Early Christian Churches in the Province of Dalmatia, *Hortus artium medievalium* 11, Motovun – Zagreb, str. 19-28.

KULTERMANN, U. (2002.), *Povijest povijesti umjetnosti. Put jedne znanosti*. Zagreb: Kontura, IPU.

- JOSIPOVIĆ, I. (2018.), *Pridraga u zaleđu Zadra. [Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 2]*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- JOSIPOVIĆ, I. (2023.), *Lepuri kod Benkovca, [Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 6]*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- MARASOVIĆ, T. (2008.), *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo i Dalmaciji. 1. Rasprava*, Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 316-370.
- MILOŠEVIĆ, A. (2018.), Nova inačica zabata oltarne ograde u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 44-45, Split, str. 115-135.
- MILOŠEVIĆ, A. (2020.), *Gornja Cetina: Kijevo, Cetina, Vrlika, Koljane, Otišić, Vičipolje, Potravlje, Hrvace. [Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 4]*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- MUSTAČ, S. (2017.), *Crvka sv. Mihovila u Banjolama kraj Peroja. [Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 1]*. Split – Pula: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arheološki muzej Istre.
- PEKOVIĆ, Ž. (2010.), *Crkva sv. Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala*. Dubrovnik – Split: Omega engineering - Filozofski fakultet Sveučilišta u Split.
- PETRICIOLI, I. (1960.), *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*. Zagreb, str. 5-12.
- RAPANIĆ, Ž. (1987.), *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos.
- ŠKOBALJ, A. (1970.), Razvoj kršćanskog oltara, u: *Obredne Gomile. Na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji i magiji*. Sveti Križ na Čiovu, str. 69-80.
- VEŽIĆ, P. – LONČAR, M. (2009.), *Hoc tignem. Ciboriji ranog srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

<http://struna.ihjj.hr/> (Struna – hrvatsko strukovno nazivlje)

1. Uvod

Arheološka istraživanja koja se od 19. stoljeća provode na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske države (geografsko područje omeđeno Zrmanjom i Cetinom) iznjedrilo je veliki korpus manjih i većih ostataka crkvenog namještaja i arhitektonske dekoracije kojom su bile opremljene predromaničke crkve navedenog područja. Iz niza autora koji su se bavili i još uvijek se bave ovom temom, valja izdvojiti Nikolu Jakšića koji je – počevši od ulomaka čak 12 zabata atribuiranih Sv. Mariji u Biskupiju¹ – primjenjujući Morellijevu metodu², uspio unutar korpusa pronađene skulpture prepoznati klesarske radionice 9. stoljeća te uspostaviti njihovu kronologiju.³ (Slika 1.)

Prva četvrtina 9. stoljeća	Polovina 9. stoljeća	Posljednja četvrtina 9. stoljeća	10. stoljeće	11. stoljeće
Majstor koljanskog pluteja	Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira	Dvorska klesarska radionica	/	Zadarsko-kninska skupina reljefa
Trogirska klesarska radionica		Benediktinska klesarska radionica	Jug Dalmacije – oprema Sv. Petra Velikoga i Sv. Mihajla u Stonu	Splitsko-zadarska skupina reljefa (prva polovina 11. st.) Romanička klesarska radionica iz Knina (druga polovina 11. st.)

Slika 1. Tablični prikaz kronologije djelovanja ranosrednjovjekovnih klesarskih radionica na području

Uz Jakšića, nezaobilazan je i doprinos Ive Petriciolija koji je primjenom iste metode rekonstruirao opus dviju ranoromaničkih klesarskih radionice – *Splitsko-zadarske* i *Zadarsko-kninske skupine reljefa*.⁴

Od recentnih radova valja izdvojiti ediciju *Korpus ranosrednjovjekovne skulpture* – koje je idejni začetnik i glavni urednik Ante Milošević, a glavni izdavač Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – u kojoj su, za sada, od ukupno šest, izašla tri toma značajna za teritorij ranosrednjovjekovne

¹ JAKŠIĆ, N. (2015.), Zabati oltarne ograde iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije*. Split: Književni krug, str. 207-220.

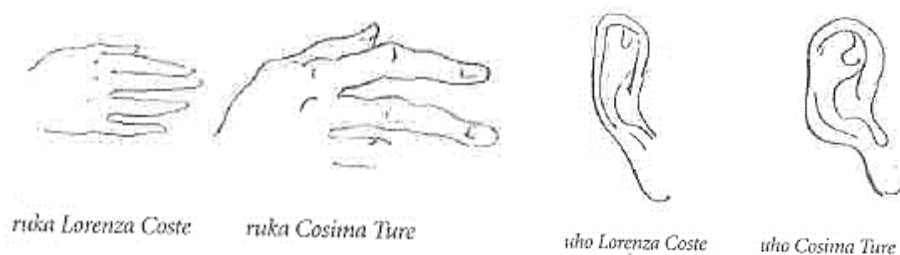
² Giovanni Morelli (1816. – 1891.) bio je političar i umjetnički kritičar (koji je studirao medicinu) koji je zagovarao izravno proučavanje umjetničkih djela promatranjem detalja (npr. način oblikovanja ruku i ušiju sporednih likova u kompozicijama) na temelju kojih je prepoznavao „rukopise“ različitih umjetnika. Navedena metoda predstavlja revoluciju u postupcima atribucije. (Slika 2.) Opširnije vidi u: KULTERMANN, U. (2002.), *Povijest povijesti umjetnosti. Put jedne znanosti*. Zagreb: Kontura, IPU, str. 119-123.

³ JAKŠIĆ, N. (2015.), *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, odabrana poglavlja izdvojena u popisu literature za studente.

⁴ PETRICIOLI, I. (1960.), *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*. Zagreb, str. 5-12.

hrvatske države: Pridraga kod Zadra, Lepuri kod Benkovca, koje potpisuje Ivan Josipović, te Gornja Cetina iz pera Ante Miloševića.⁵

Cilj ovog nastavnog materijala nije dati pregled opusa klesarskih radionica navedenih u tabličnom prikazu kronologije njihova djelovanja, već pružiti studentima ishodišna znanja, ponajprije usustaviti terminologiju, koja će im poslužiti kao pomoć u zadacima u posljednjem poglavlju *Praktikum* (opisivanje konkretnih ulomaka skulpture, određivanje kojoj liturgijskoj instalaciji taj ulomak pripada te vježbanje percepcije uočavanja različite izvedbe istih/sličnih motiva – primjenom Morellijeve metode – što je osnova za raspoznavanje radova različitih radionica).

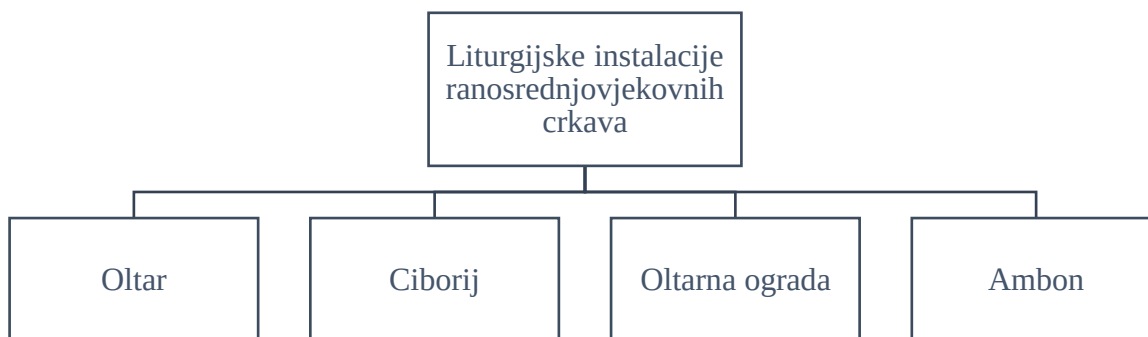

Slika 2. Morellijevi crteži – proučavanje detalja kao osnovni postulat Morellijeve metode atribucije (slikovni prilog preuzet iz U. Kultermann, 2002.)

⁵ JOSIPOVIĆ, I. (2018.), *Pridraga u zaleđu Zadra*. [Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 2]. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. – JOSIPOVIĆ, I. (2023.), *Lepuri kod Benkovca*, [Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 6]. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. – MILOŠEVIĆ, A. (2020.), *Gornja Cetina: Kijevo, Cetina, Vrlika, Koljane, Otišić, Vičipolje, Potravlje, Hrvace*. [Korpus ranosrednjovjekovne skulpture 4]. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

2. Liturgijske instalacije ranosrednjovjekovnih crkava

Za kameni crkveni namještaj u literaturi se veoma često koristi i sintagma *liturgijske instalacije*, a koja se odnosi na sljedeću opremu sakralnih interijera: oltar, ciborij, oltarnu ogradu i ambon. (Slika 3.) Ovom nizu, svakako, pripadaju i krstionice, ali su izostavljene jer su ranosrednjovjekovni primjeri, u odnosu na ranokršćanske, malobrojni.

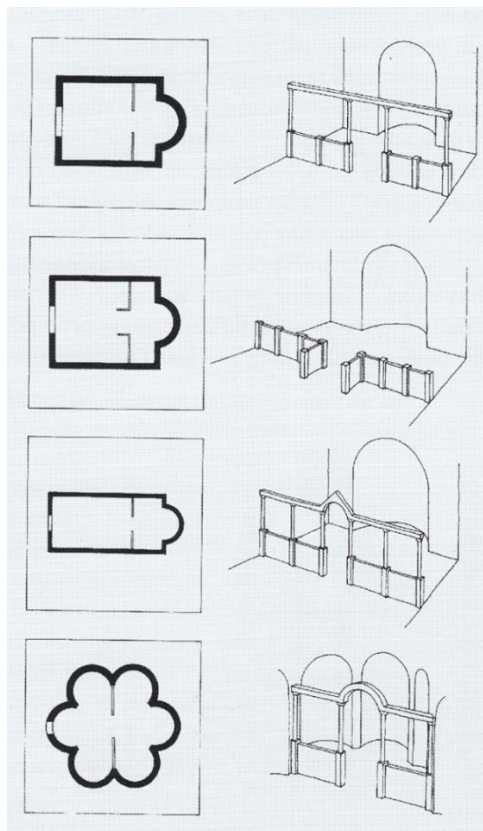
Slika 3. Liturgijske instalacije ranosrednjovjekovnih crkava

Oltarna ograda⁶ može biti visoka ili niska, a prema pružanju u prostoru, razlikujemo pravocrtne i izlomljene. (Slika 4.) Glavna njezina funkcija je odjeljivanje interijera crkve na dva osnovna funkcionalna dijela: svetište/prezbiterij (prostor na istoku, koji redovito završava apsidom, a u kojem se slavi liturgija te je rezervirano za kler) i *quadratum populi*, tj. prostor namijenjen vjernicima (zapadno od oltarne ograde). Oltarna ograda sastoji se od ovih sastavnih dijelova: donji dio čine **pilastri** i **pluteji** koji su međusobno spojeni utorima i perima, dok su donjim ploham uglavljeni u temelj oltarne ograde (najčešće kameni blokovi većih dimenzija s utorom za umetanje pilastara i pluteja). Ponekad upravo *in situ* sačuvana baza oltarne ograde neupitno ukazuje na njen položaj u prostoru. Prednje plohe pilastara i pluteja urešene su tipičnim ranosrednjovjekovnim

⁶ U literaturi se često nailazi i na pojam *oltarna pregrada*. U ovom nastavnom materijalu korištena je sintagma *oltarna ograda*. Male značenjske razlike izvrsno je objasnio Tomislav Marasović zastupajući mišljenje da je *oltarna ograda* primjereniji naziv, čega potvrdu pronalazi i u ranosrednjovjekovnoj epigrafiji:

„Kako se pojmom *pregrada* u hrvatskoj arhitektonskoj terminologiji označava obično zid koji sasvim dijeli (pregrađuje) dva prostora, to je za ovaj slučaj čini primjerenim naziv *ograda*, kojim se prezbiterij ograđuje od ostatka crkvenog prostora, pogotovo kad se ima u vidu da ograda (za razliku od pregrade) ne prekida vizualni spoj dvaju susjednih prostora.” Na poleđini zabata iz crkve sv. Petra na Lučcu u Splitu, Marasović je pronašao još jednu potvrdu za odabranu sintagmu. Natpis + EGO PETRVS NEPVTVS FECIT CANCELLV(m) spominje ime majstora koji je isklesao *cancellum*, latinski izraz za *ogradu*. (MARASOVIĆ, T. (2008.), *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo i Dalmaciji. 1. Rasprava*, Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 323.)

višeprutim geometrijskim prepletima unutar kojih se gdjekad povaljuju vegetabilni i zoomorfni motivi. (O motivima više u nastavku.)

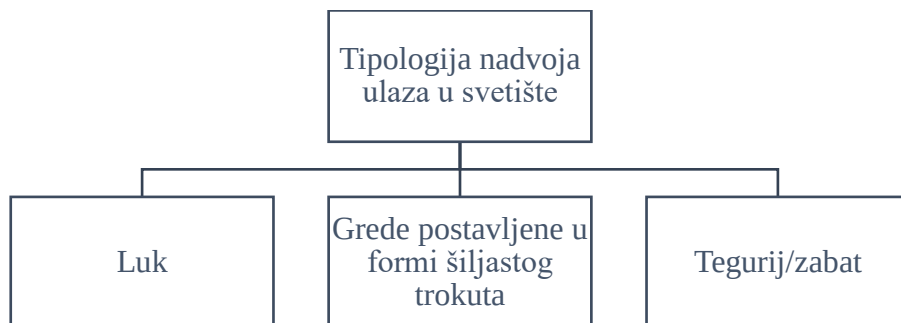

Slika 4. Tipologija oltarnih ograda (prema: Ž. Rapanić, 1987.)

Pluteji klesarskih radionica ranosrednjovjekovne hrvatske države, datirani tijekom 9. stoljeća, redovito imaju pravokutnu formu, a sastoje se od **vijenca pluteja** (ponekad se u literaturi naziva i *letvom pluteja*) i **ukrasnog polja** pod nešto ispupčenijim vijencem. Motiv vijenca i ukasnog polja pluteja se, u pravilu, razlikuju. Prednja ploha pilastra sastoji se samo od ukasnog polja koje je ponekad uokvireno jednostavnom profilacijom, što je također slučaj kod vijenaca i ukrasnih polja pluteja.

Oltarne ograde visokog tipa imaju i nadgradnju – na gornjoj plohi svakog pilastra oslonjen je po jedan stup. Stupovi podržavaju **trabeaciju** oltarne ograde, koja se sastoji od **arhitrava/grede** i **zabata/tegurija** nad ulazom u svetište. Dakle, ulaz u svetište crkve flankiran je pilastrima na koji su oslonjeni stupovi nad kojima se nalazi zabat, luk ili, prema recentnim tezama, pojednostavljena inačica zabata sastavljane samo od dviju greda postavljenih u formi šiljastog trokuta⁷. (Slika 5.)

⁷ MILOŠEVIĆ, A., Nova inačica zabata oltarne ograde u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 44-45, Split, str. 115-135.

Slika 5. Tipologija nadvoja ulaza u svetište

Željko Rapanić raspravljao je u funkciji zabata u kontekstu liturgijskih instalacija u sakralnim interijerima te je zaključio da zabat „predstavlja izraziti naglasak osnovnog smjera u crkvi, onog najvažnijeg uzdužnog koji upućuje prema svetištu i apsidi”. Također je uočio da bi zabat mogao biti simbolična zamjena za ciborij u crkvama male površine u čija svetišta glomazna konstrukcija ciborija naprosto ne stane.⁸ Navedeno, dakako, ne znači da prostranije crkve istodobno nisu bile opremljene i zabatima oltarnih ograda, i ciborijima.

U literaturi je predložena kronologija triju inačica nadvoja ulaza u svetišta, uz prepoznavanje nekih prijelaznih oblika. Veći broj lučnih nadvoja uočen je u 9. stoljeću (produkcija *Trogirske klesarske radionice*⁹), kao i to da su polikonhne crkve bile opremljene ovim tipom nadvoja ulaza u svetište. Dakako, isti tip nadvoja susrećemo i u longitudinalnim crkvama (npr. Sv. Marta u Bijaćima).

Slika 6. Prijelazni oblici između lučnog i zabatnog nadvoja ulaza u svetišta (prema: N. Jakšić, 2015.)

Nikola Jakšić prepoznao je i neke prijelazne oblike između lučnog nadvoja i zabata – luk iz Sv. Viktor u Citoriju na Dugom otoku (9./10. stoljeće, slika 6a), zabat pohranjen u Arheološkom muzeju u Puli (slika 6b) i zabat oltarne ograde iz Lunda (sjever Italije, slika 6-desno).¹⁰ Recentno

⁸ RAPANIĆ, Ž. (1987.), *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 183.

⁹ JAKŠIĆ, N. (2015.), Trogirska klesarska radionica u reljefima iz Svete Marije u Bijaćima, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 286, *passim*.

¹⁰ JAKŠIĆ, N. (2015.), Zabati oltarnih ograda – porijeklo oblika, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije*. Split: Književni krug, str. 179-206.

je Ante Milošević uočio još jednu inačicu zabata, koja je sastavljena od dviju kosih greda. (Slika 7.) Prema autorovu mišljenju, ne radi se nužno o prijelaznom obliku prema „pravom“ zabatu:

„Također sam mišljenja da kronološka pitanja u tim raspravama nisu od presudne važnosti jer svi oblici traju istovremeno, a hoće li biti upotrijebljen ovaj ili onaj oblik, vjerujem, ovisi samo o želji naručitelja. U sva tri slučaja riječ je o interpretaciji i prilagodbama starih antičkih rješenja kojima je upravo zadaća da tako artikuliranom svečanom arhitekturom simbolički doprinesu važnosti događaja koji se pod njima odvijaju.“¹¹

Slika 7. Prijedlog rekonstrukcije nove inačice zabata u rotundi na Bribiru (prema: A. Milošević, 2018.)

U kontekstu pokušaja uspostave kronologije pojave i razvoja različitih inačica nadvoja ulaza u svetište, valja spomenuti i to da je Tomislav Marasović uočio zakonitost u stupnjevima zašiljenosti s obzirom na njihovu dataciju. Naime, od početka 9. stoljeća do kraja 11. stoljeća vršci zabata se postupno zaoštravaju.¹²

Prednja ploha trabeacije oltarne ograde, u produkciji klesarskih radionica 9. stoljeća, uglavnom je urešena trodijelnom ili dvodijelnom kompozicijom koja gotovo neizostavno sadrži u gornjoj zoni niz pasjeg skoka/kuka/rakovica te epigrafsko polje s posvetnim natpisom sa spomenom titulara crkve, a ponekad i investitora¹³, što je osobito dragocjen podatak za dataciju skulpture, ali i crkve (međutim, valja imati na umu i to da je ista crkva mogla tijekom vremena promijeniti više „garnitura“ crkvenog namještaja – npr. crkva sv. Marije u Biskupiji).

¹¹ MILOŠEVIĆ, A. (2018.), Nova inačica zabata oltarne ograde u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 44-45, str. 131.

¹² MARASOVIĆ, T. (2008.), *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo i Dalmaciji. 1. Rasprava*, Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 327-333.

¹³ DELONGA, V. (1996.), *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Pri opisu zabata oltarnih ograda, obraćamo pozornost na motive u trokutnom polju (najčešće urešenom križem flankiranim golubicama ili paunima) koje je oivičeno dvozonskim ili trozonskim ukrasom koji je kompozicijska cjelina s ostatkom trabeacije.

Na nekim sačuvanim ulomcima trabeacija oltarnih ograda, na njihovim donjim, uskim ploham, uočene su perforacije za koje se pretpostavlja da su služile vješanju draperija, koja su priječile pogled u svetište, ili visećih svjetiljki.¹⁴

Oltar je najvažnije mjesto svake sakralne građevine jer se na njemu odvija euharistija (pretvorba kruha i vina u Tijelo i Krv Kristovu).¹⁵ Postavljen je u aksijalnoj osi ulaza u svetište i tjemena apside. U odnosu na impostaciju oltara u svetištima ranokršćanskih crkava, u ranom srednjem vijeku je on redovito pomaknut prema tjemenu apside, što je povezano i s okretanjem svećenika leđima vjernicima u *quadratum populi*. Točan položaj oltara u ranosrednjovjekovnim crkvama, nerijetko nam otkrivaju otisci nosača oltarne menze ili stupova ciborija u popločanju svetišta.

Postoje različiti tipovi oltara¹⁶, međutim osnovni dijelovi su **stipes** i na njega oslonjena **oltarna menza**. Menzu mogu podržavati jedan ili četiri stipesa koji, pak, mogu imati kružni ili četverokutni presjek. Zanimljivo je pripomenuti da se nerijetko događa da su sve liturgijske instalacije neke crkve isklesane u vapnencu, dok je menza oltara klesana od mramora. Upotreba skupljeg i cjenjenijeg kamena materijalni je dokaz velike važnosti menze oltara, tj. simboličko iskazivanje poštovanja prema onome što se na oltaru odvija.

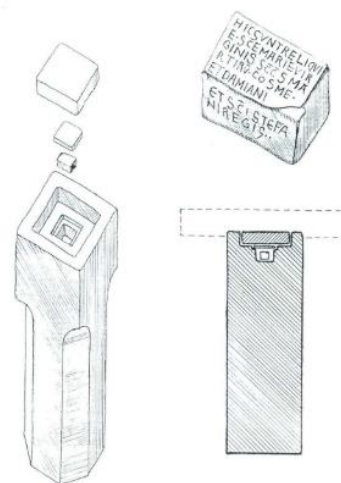
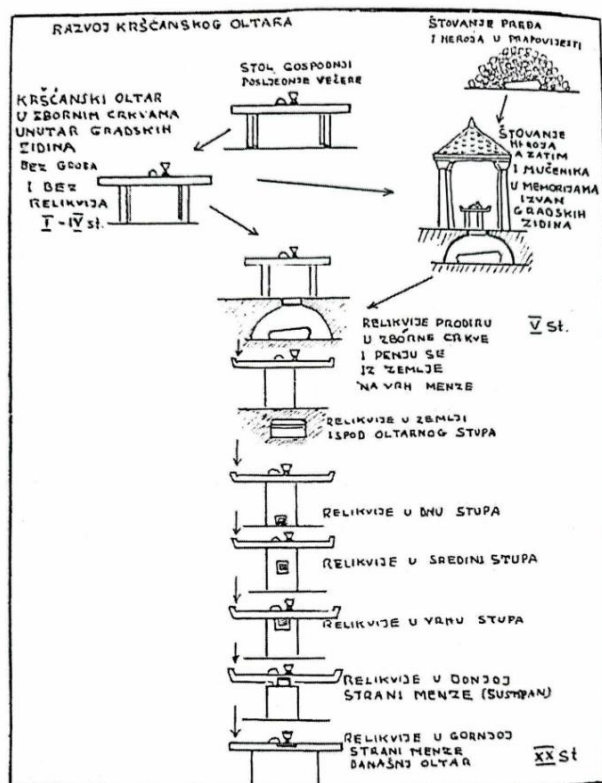
Baš kao i u ranokršćanskim crkvama, i u ranom srednjem vijeku su relikvije nezaobilazan dio svakog oltara. U odnosu na ranokršćanske crkve u kojima su relikvije uglavnom bili pohranjivane u relikvijarima koji su smješteni u konfesije pod oltarom, u ranom srednjem vijeku relikvije se

¹⁴ MILOŠEVIĆ, A. (2018.), Nova inačica zabata oltarne ograde u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 44-45, str. 126, 129.

¹⁵ Funkcija, a samim tim i simbolika oltara je slojevita – to je ponajprije stol za blagovanje (*mensa*), potom žrtvenik (*altare*) – na kojem se tijekom euharistije mistično žrtvuje Jaganjac Gospodnji, njegova tijelo i krv, za otkupljenje ljudskih grijeha – a u konačnici i grob, mjesto pohrane relikvija Kristovih sljedbenika u vjeri (VEŽIĆ, P. – LONČAR, M. (2009.), *Hoc tignem. Ciboriji ranog srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 21.).

¹⁶ T. Marasović navodi sljedeće tipove ranosrednjovjekovnih oltara: oltar s jednim stupom kružnog ili četverokutnog presjeka, oltar kao zidani blok, oltar s bočnim pločama, oltarni grob (MARASOVIĆ, T. (2008.), *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo i Dalmaciji. 1. Rasprava*, Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 316-317). Tipologija ranosrednjovjekovnih oltara veoma je srodna tipologiji ranokršćanskih oltara u Dalmaciji, u kojoj Jasna Jeličić Radonić razlikuje sljedeće tipove: stol-oltar, *cippus* oltar (menzu podržavaju četiri stupa i komora za relikvije s *fenestelle confessionis*) i oltar sanduk (JELIČIĆ-RADONIĆ, J. (2005.), *Altar Types in Early Christian Churches in the Province of Dalmatia*, *Hortus artium medievalium* 11, str. 19-28.).

polazu u sami oltar (npr. u komoru na vrhu stipesa, direktno pod menzom na kojoj se odvija pretvorba, slika 9.).¹⁷

Slika 9. Crtež stipesa oltara s mjestom za pohranu relikvija pod menzom iz Sv. Kuzme i Damjana (crtež: G. Nikšić; prema: J. Belamarić, 1991.)

Slika 8. Razvoj oltara u kršćanskim crkvama od kasne antike do 20. stoljeća (prema: A. Škobalj, 1970.)

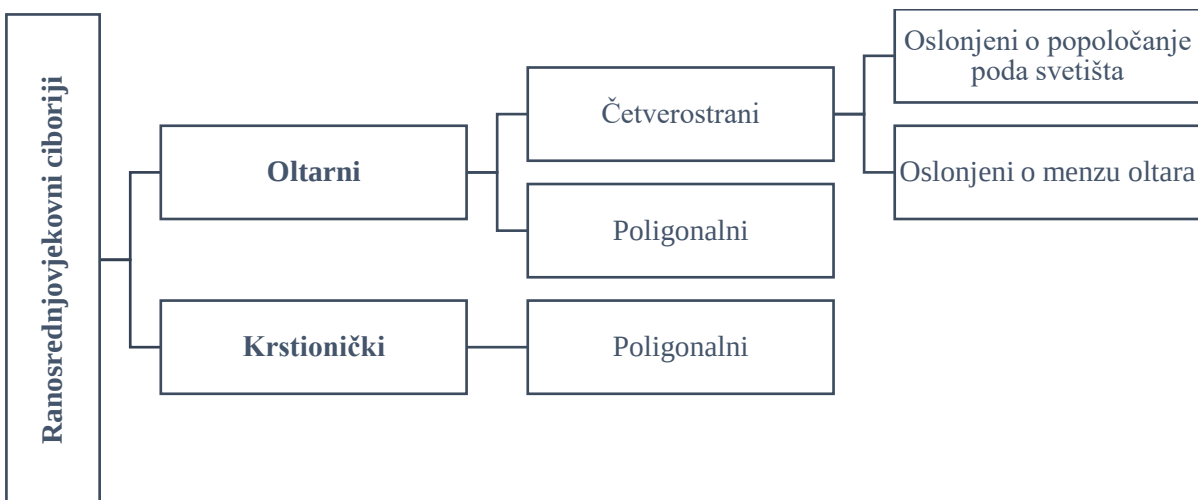
Ciborij je liturgijska instalacija koja se nalazi nad oltarom (najčešće četverostrani) ili krstioničkim zdencem (najčešće poligonalni – šesterostrani) te istodobno štiti, ali i naglašava važnost oltara odnosno krstionice u crkvenom interijeru, tj. mjesta na kojem se odvijaju inicijacijski sakramenti. Oblik ciborija, u kršćansku je umjetnost, preuzet iz poganske memorijalne arhitekture.¹⁸ Oltarni ciboriji najčešće se sastoje od četiriju stupova, oslonjenih o *popločanje* svetišta, koji podržavaju **stranice/arkade košare ciborija** nad kojom se može nalaziti četverostrešni ili šesterostrešni piramidalni krov s **akroterijem** na vrhu. Od navedenih sastavnih dijelove ciborija, glavni nositelji skulptorske modelacije su kapiteli stupova i stranice košare ciborija.¹⁹ Iako su rjeđi, u ranom

¹⁷ Izvrstan primjer *in situ* sačuvanog ranosrednjovjekovnog oltara i relikvijara na vrhu stipesa jest oltar iz crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici. BELAMARIĆ, J. (1991.), *Capsella reliquiarum* (1160.) iz Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 31, Split, str. 51-54. O razvoju oltara u kršćanskim crkvama od kasne antike do 20. stoljeća vidi u: ŠKOBALJ, A. (1970.), *Razvoj kršćanskog oltara*, u: *Obredne Gomile. Na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji i magiji*. Sveti Križ na Čiovu, str. 69-80.

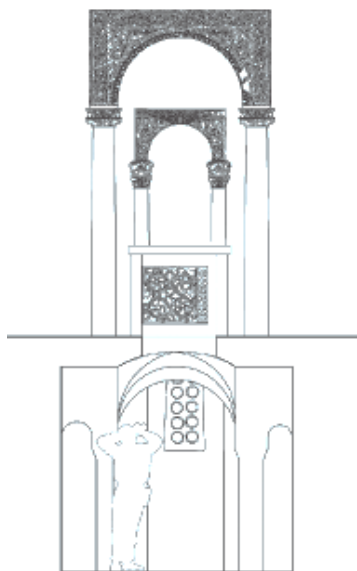
¹⁸ VEŽIĆ, P. – LONČAR, M. (2009.), *Hoc tignem. Ciboriji ranog srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 11-15, 21, 174.

¹⁹ VEŽIĆ, P. – LONČAR, M. (2009.), *Hoc tignem. Ciboriji ranog srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

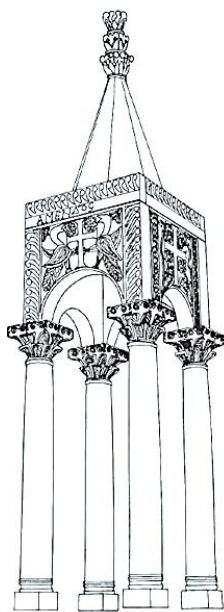
srednjem vijeku postoje i mali ciboriji kojih su stupovi oslonjeni na menzu oltara. Konstrukcija im je identična onoj velikih ciborija, ali ih prepoznamo po manjim dimenzijama stupova, kapitela i stranica košare.

Slika 10. Shematski prikaz podjele ciborija s obzirom na funkciju i oblik

Slika 11. Rekonstrukcija izvornog položaja malog i velikog ciborija nad oltarom i kriptom Sv. Petra Velikoga u Dubrovniku (prema: Ž. Peković, 2010.)

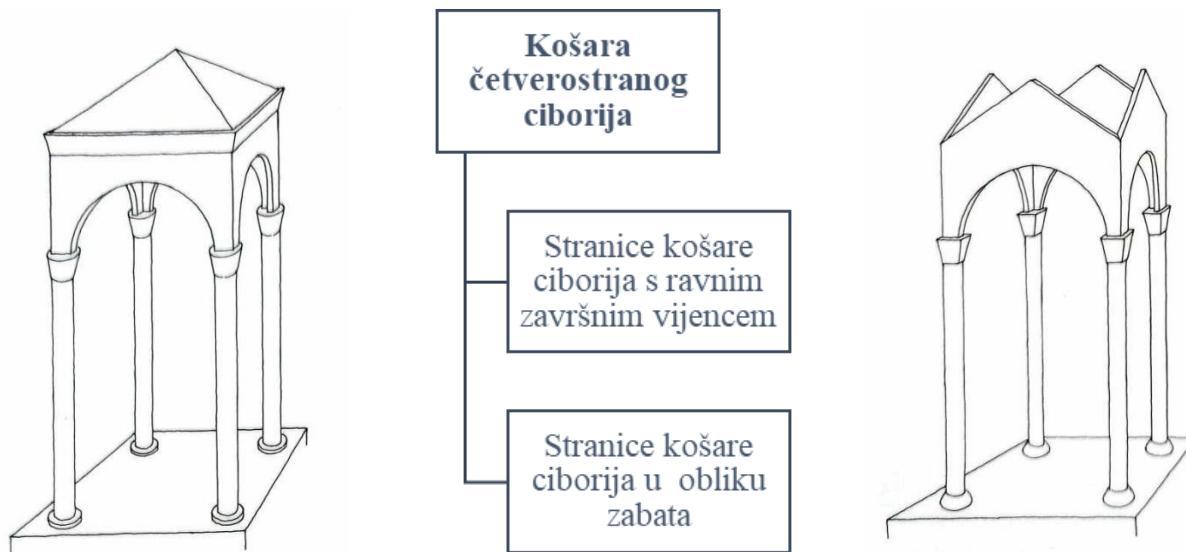

Slika 12. Mali oltarni ciborij iz Sv. Bartula kod Biograda (prema: J. Belošević; slikovni prilog preuzet iz Ž. Peković, 2010.)

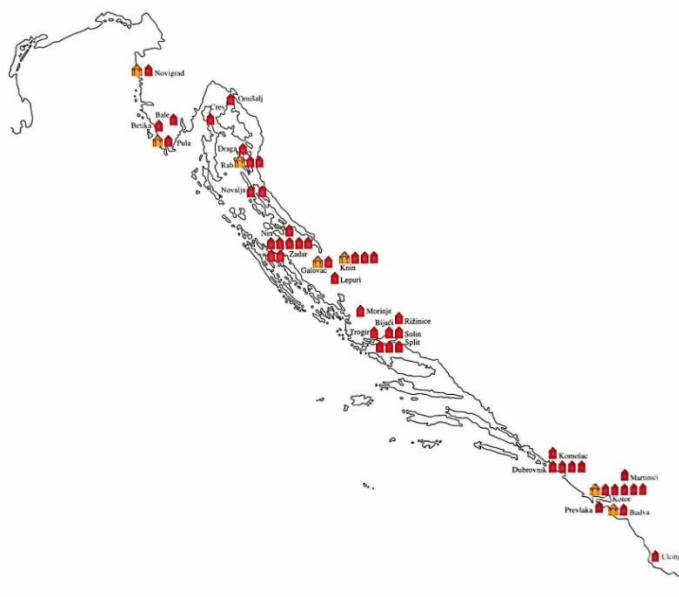
Slika 13. Mali oltarni ciborij, S. Giorgio u Valpolicelli (fotografija preuzeta iz Ž. Peković, 2010.)

S obzirom na oblikovanje stranica košara četeverostranog ciborija, razlikujemo dva tipa koji su prikazani na slici 14.

Slika 14. Tipologija košare četverostranog ciborija (shematski crteži preuzeti iz Ž. Rapanić, 1987.)

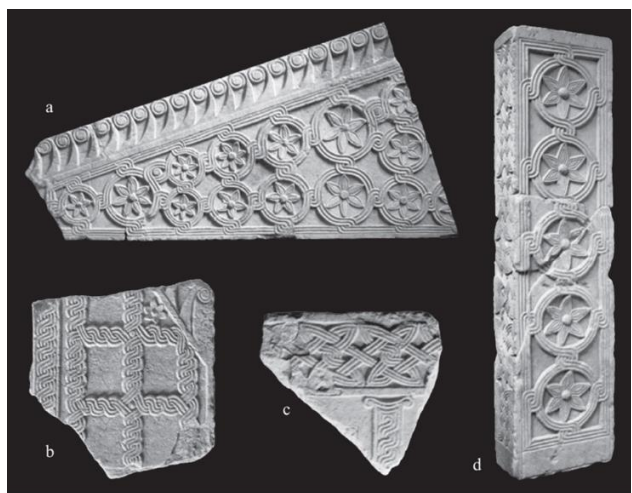
Sudeći prema trenutnim saznanjima o broju i rasprostranjenosti ranosrednjovjekovnih ciborija na istočnoj obali Jadrana, ovom glomaznom liturgijskom instalacijom bile su opremljene uglavnom prostranije crkve – katedralne i one od veće važnosti za crkvenu i političku elitu.²⁰

Slika 15. Rasprostranjenost četverostranih i šesterostranih ranosrednjovjekovnih ciborija na istočnoj obali Jadrana (prema: P. Vežić, 2009.)

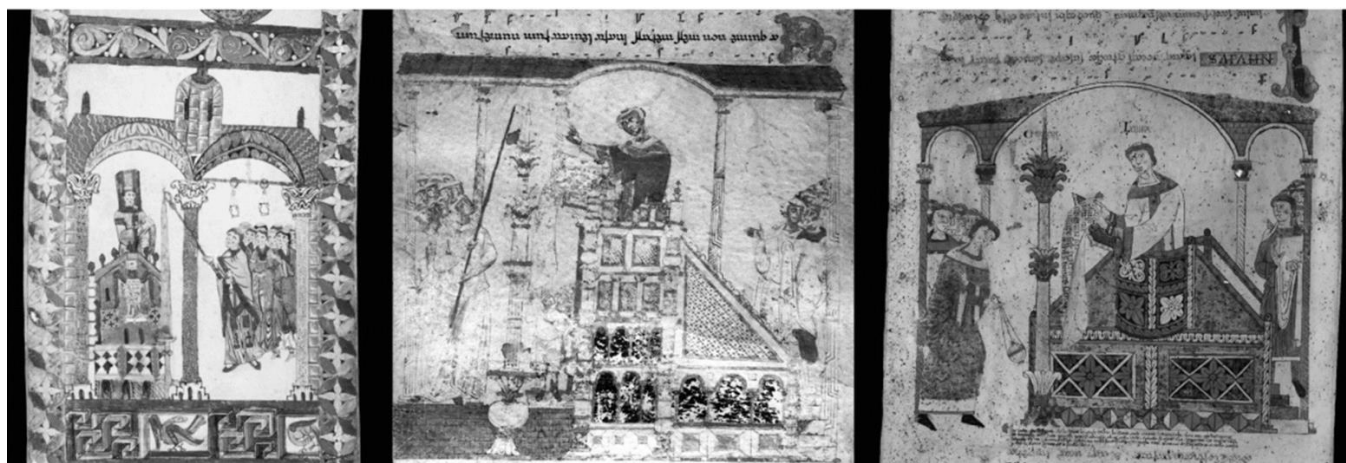
²⁰ MARASOVIĆ, T. (2008.), *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo i Dalmaciji. 1. Rasprava*, Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 318.

Ambon je liturgijska instalacija koja je namijenjena čitanju biblijskih tekstova te je smještena pred oltarnom ogradom, na granici svetišta i *quadratum populi* – može se nalaziti u aksijalnoj osi crkve ili sjeverno odnosno južno od ulaza u oltarnu ogradu. Precizan položaj ambona u nekoj crkvi moguće je odrediti samo ako su sačuvani njegovi temelji ili baze stupova. Radi se o platformi oslonjenoj na stupove (tlocrtni oblik platforme može biti različit – četverokutan, poligonalan, ovalan...) na koju se svećenik penje ograđenim stubištem. (Slika 18.) Platforma je opremljena prsobranom odnosno ogradom ambona. Plohe ograde pristupnog stubišta i prsobrana ambona urešene su reljefima. Iz ambona su se kasnije, u zreлом srednjem vijeku, razvile propovjedaonice.

Slika 17. Ploče prsobrana ambona iz Sv. Bartula na Kapitolu kod Knina (fotografija preuzeta iz: T. Marasović, 2008.)

Slika 16. Ulomci ambona i pilastra iz Crkvine u Biskupiji i ulomci ambona iz Uzdolja (b) (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

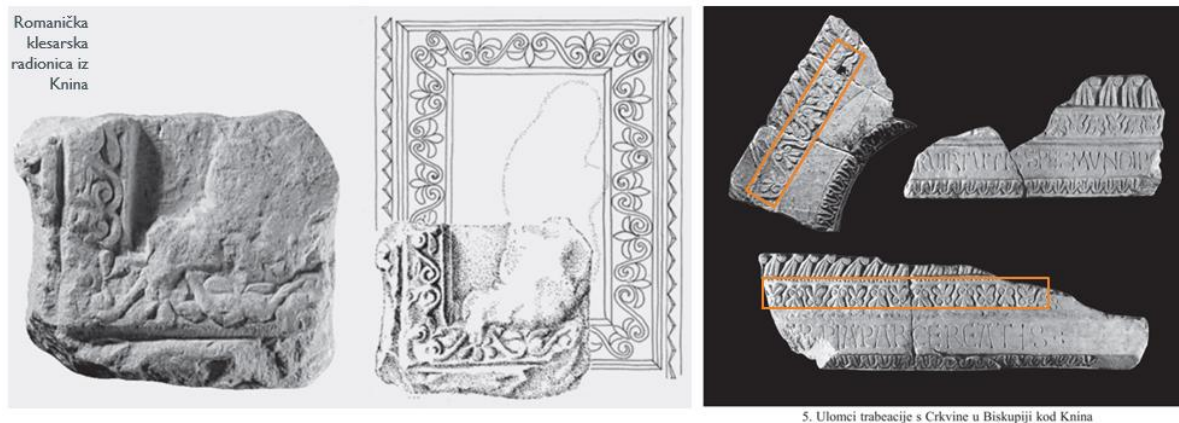

Slika 18. Prikazi ambona na iluminacijama srednjovjekovnih rukopisa (prema: S. Mustać, 2017.)

3. Repertoar skulptorskih motiva zastupljenih na djelima klesarskih radionica koje su djelovale na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske države

U nastavku će abecednim redom biti definirani najzastupljeniji motivi koje susrećemo u korpusu skulpture klesarskih radionica čije je djelovanje zabilježeno na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske države. Odabirom karakterističnih slikovnih priloga svakog motiva, bit će vizualno predstavljene sličnosti i razlike izvedbe istog motiva u različitim klesarskim radionicama.²¹

Antemij/antemion – niz uspravnih listova zrakastih latica svijenih prema unutra nastao stilizacijom motiva palmete i lotusa. Podrijetlo vuče iz grčke umjetnosti. Javlja se u *Romaničkoj klesarskoj radionici iz Knina* u 11. stoljeću.²²

Slika 19. Motiv antemija u *Romaničkoj klesarskoj radionici iz Knina* (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

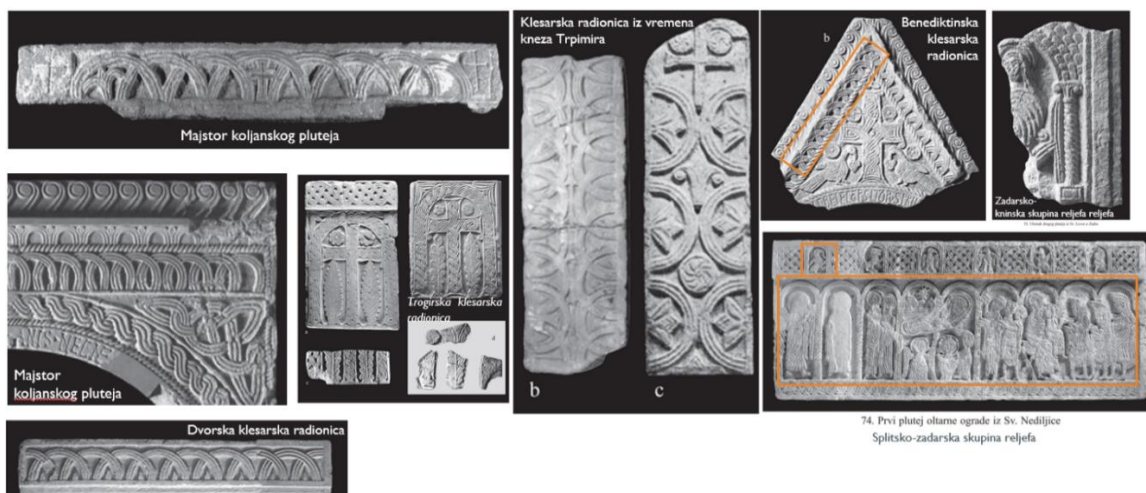
Arkade/presjecajuće arkade – multipliciranje motiva slijepog luka koji je najčešće troprut. Arkade mogu biti samostalne – pa su unutar njih, u skladu s principom *horror vacui*, često izvedeni neki drugi motivi te se ostvaruje kompozicija po zakonu kadra – ili se arkade otprilike na polovicu mogu preklapati kada se radi o inačici ovog motiva zvanoj *presjecajuće arkade*. Ovaj motiv je zastupljen na zabatima, vijencima pluteja, kao i ukrasnim poljima pluteja, pilastrima i stranicama košara ciborija. U *Trogirskoj klesarskoj radionici*²³ i *Klesarskoj radionici iz vremena kneza*

²¹ Svi slikovni prilozi preuzeti iz JAKŠIĆ, N. (2015.), *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug.

²² JAKŠIĆ, N. (2015.), *Romanička klesarska radionica iz Knina*, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 519-534 (autor u tekstu za ovaj motiv koristi termin *intermitirajuća lozica*, međutim mišljenja smo da se na ulomcima iz gornjeg teksta ipak radi u inačici antemija).

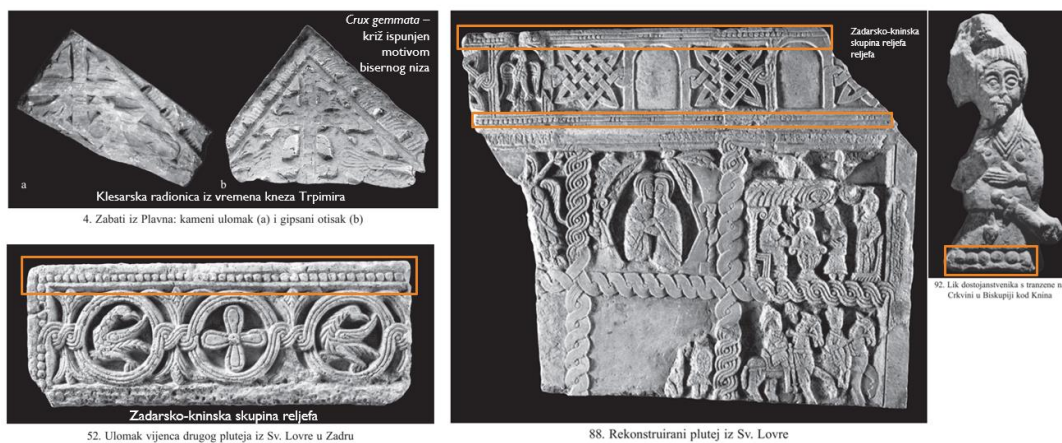
²³ JAKŠIĆ, N. (2015.), *Trogirska klesarska radionica u reljefima iz Svete Marije u Bijaćima*, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 275-275, 229. Veoma srodne pluteje, u smislu izbora motiva, susrećemo i u *Splitskoj klesarskoj radionici* (kasno 8. stoljeće), s tom razlikom da stupovi i lukovi slijepih arkada nisu ispunjeni tropturom pletenicom, već jednoprutim pasjim skokom, dok stupovi nemaju ures. Opširno o navedenoj klesarskoj radionici koja je djelovala u Splitu vidi u: BASIĆ, I. – JURKOVIĆ, M.

Trpimira²⁴ slijepa arkada ispunjena troprutom pletenicom dominantni je motiv jednog od nekoliko uočenih tipova pluteja navedenih radionica.

Slika 20. Izvedba motiva arkada i presjecajućih arkada u različitim klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća
(fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Biserni niz – niz okruglastih motiva koji oblikom asociraju na nisku bisera. Rjeđe se javljaju u korpusu skulpture ranosrednjovjekovne hrvatske države. Prisutni su u repertoaru motiva *Zadarsko-kninske skupine reljefa*, datiranih u 11. stoljeće.²⁵ Biserni niz kojim su ispunjenje haste križa (tzv. *crux gemmata*) prisutan je u repertoaru motiva *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*.²⁶

(2011.), Prilog opusu Splitske klesarske radionice kasnog VIII. stoljeća, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 38, Split, str. 149-183.

²⁴ JAKŠIĆ, N. (2015.), Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 306, 307, 308.

²⁵ PETRICIOLI, I. (1960.), *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*. Zagreb, str. 10-12.

²⁶ JAKŠIĆ, N. (2015.), Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 298, 299.

Slika 21. Motiv bisernog niza i *crux gemmata* u različitim klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Fetucio bizantino – središnja rebro troprute vrpce izvedeno šire od bočnih rebara. Opisani detalj moguće je uočiti u izvedbi križeva u trokutnim poljima zabata *Dvorske klesarske radionice*²⁷ i u *Splitsko-zadarskoj skupini reljefa*²⁸.

Slika 22. Motiv bisernog niza i *crux gemmata* u različitim klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Girlande – motiv isprepletenog lišća, rijedak u klesarskoj produkciji ranosrednjovjekovne hrvatske države. Prisutan u repertoaru motiva *Romaničke klesarske radionice iz Knina*.²⁹

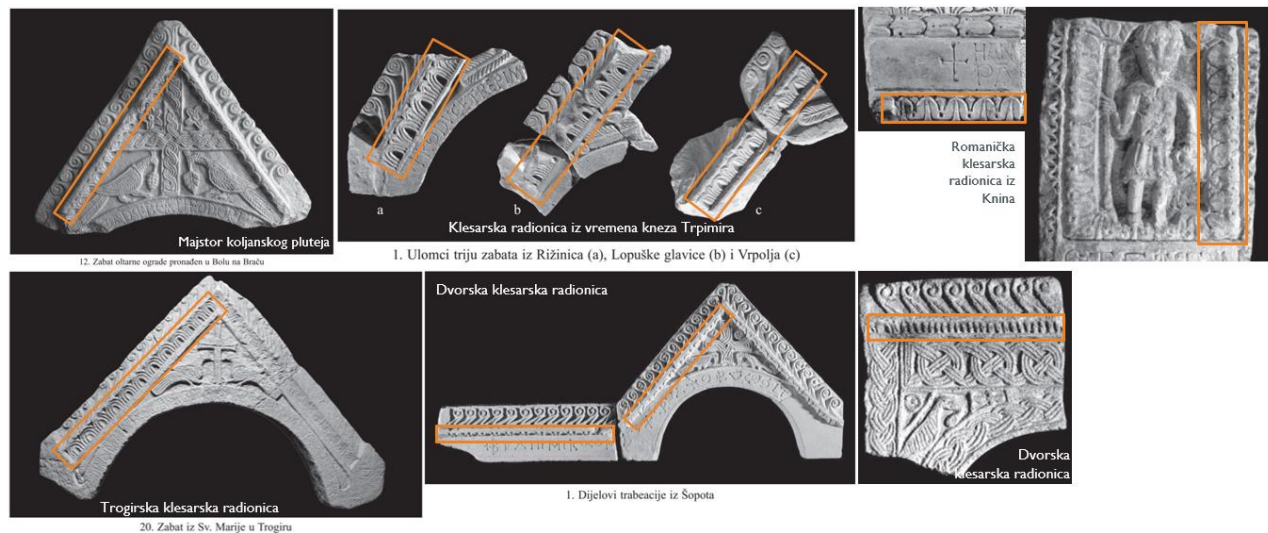
Slika 23. Motiv girlande na arhitravu pronađenom na Kninskoj tvrđavi, koji je atribuiran *Romaničkoj klesarskoj radionici iz Knina* (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

²⁷ JAKŠIĆ, N. (2015.), Dvorska klesarska radionica, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 318.

²⁸ PETRICIOLI, I. (1960.), *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*. Zagreb, str. 7-10.

²⁹ JAKŠIĆ, N. (2015.), Romanička klesarska radionica iz Knina, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 522.

Kimatij/kima/kimation – motiv koji se sastoji od ritmične izmjene ovula ili stiliziranih listova i strelica ili kopalja. U produkciji ranosrednjovjekovnih radionica veoma često je vrlo nespretno izveden, što otežava prepoznavanje ovog motiva. Ponekad se ovaj motiv smješta na donju plohu rebra koje je konzolno istaknuto u odnosu na površinu reljefa (npr. trabeacija oltarne ograde iz Šopota kod Benkovca).

Slika 24. Motiv kimatija u različitim klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

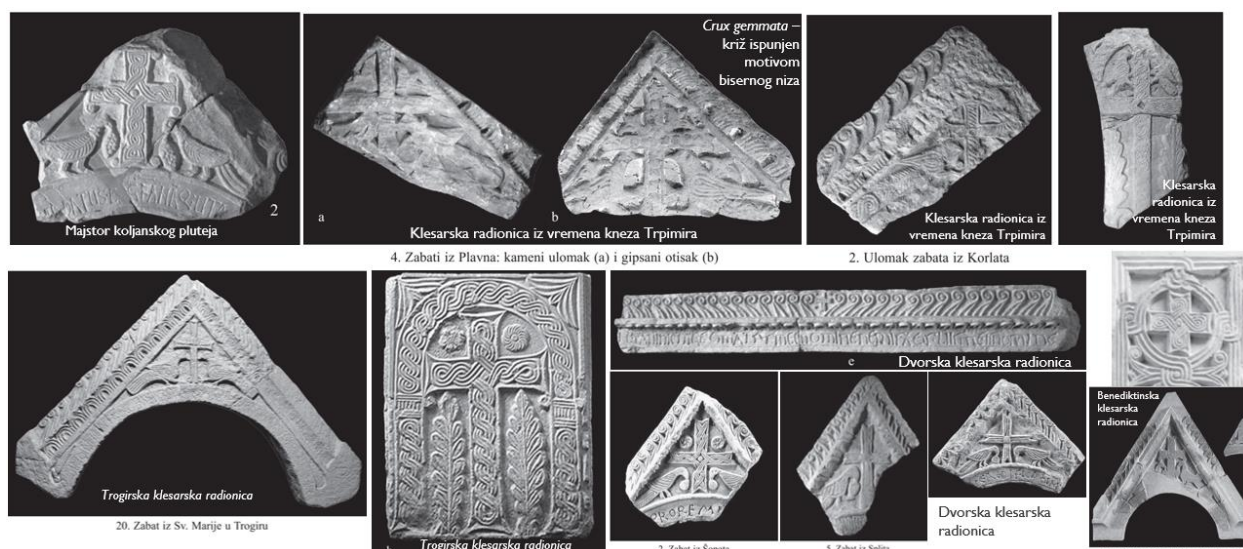
Korbboden motiv / motiv košarastog dna – komplicirani motiv koji se pojavljuje u više inačica kojima je zajednička prepoznatljivost velika tropruta kružnica unutar koje je upisan tropruti romb ili četverokut, a unutar njega još jedna manja kružnica. Plohe između navedenih dominantnih motiva su ispunjenje različitim vegetabilnim i zoomorfnim motivima. Motiv košarastog dna susrećemo uglavnom na ukrasnim poljima pluteja.

Slika 25. *Korbboden* motiv u različitim klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

U produkciji klesarskih radionica koje su djelovale na području ranosrednjovjekovne hrvatske države *Korbboden* motiv uočen je u *Trogirskoj klesarskoj radionici*³⁰ i u *Splitsko-zadarskoj skupini reljefa*³¹.

Križ – najrašireniji i najizrazitiji motiv kršćanstva koji je veoma čest i na liturgijskim instalacijama ranosrednjovjekovne hrvatske države. Vrlo često se nalazi među dvjema pticama u trokutastom polju zabata oltarne ograde, dominantni je motiv na jednoj inačici pluteja *Trogirske klesarske radionice*³² i *Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira*³³ (ukrasnim poljem dominira križ pod arkadom), a ponekad i na arhitravima oltarne ograde, na mjestima razdvajanja zrcalno orijentiranih nizova pasjeg skoka. Motiv križa može biti različito izveden – troprute haste (ponekad je središnji prut širi od bočnih, pa govorimo o *fetucio bizantino*), haste ispunjene troprutim pleterom, tordiranim užetom ili, pak, bisernim nizom (tzv. *crux gemmata*).

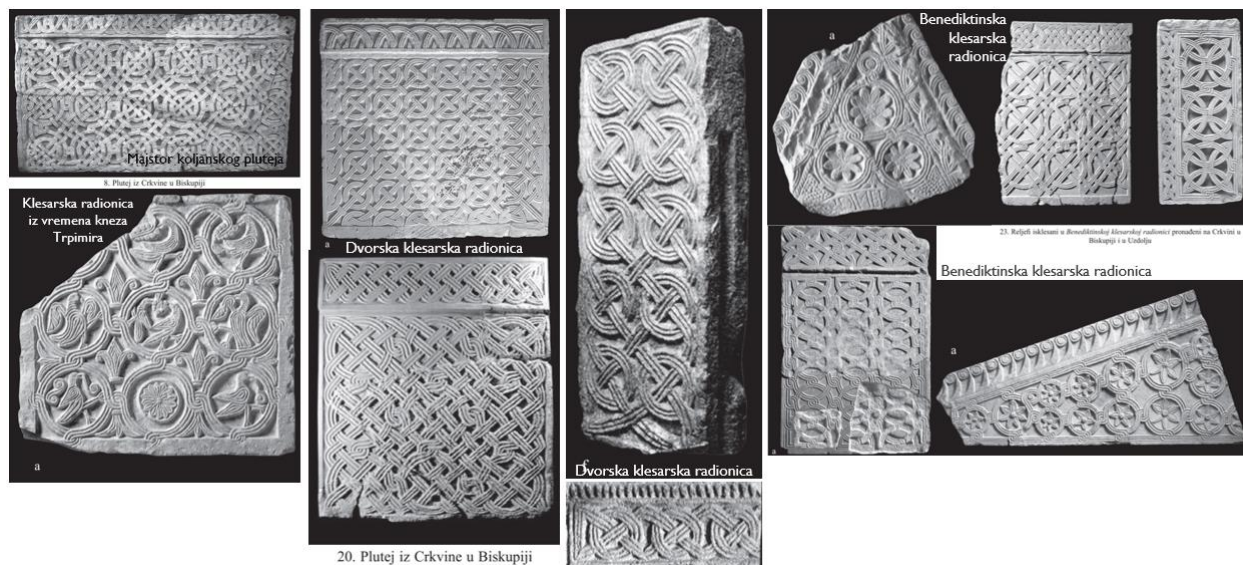
Slika 26. Motiv križa u različitim klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

³⁰ JAKŠIĆ, N. (2015.), Trogirska klesarska radionica u reljefima iz Svete Marije u Bijaćima, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 275-276, 278, 281.

³¹ PETRICIOLI, I. (1960.), *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*. Zagreb, str. 7-10.

³² JAKŠIĆ, N. (2015.), Trogirska klesarska radionica u reljefima iz Svete Marije u Bijaćima, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 275-275, 229.

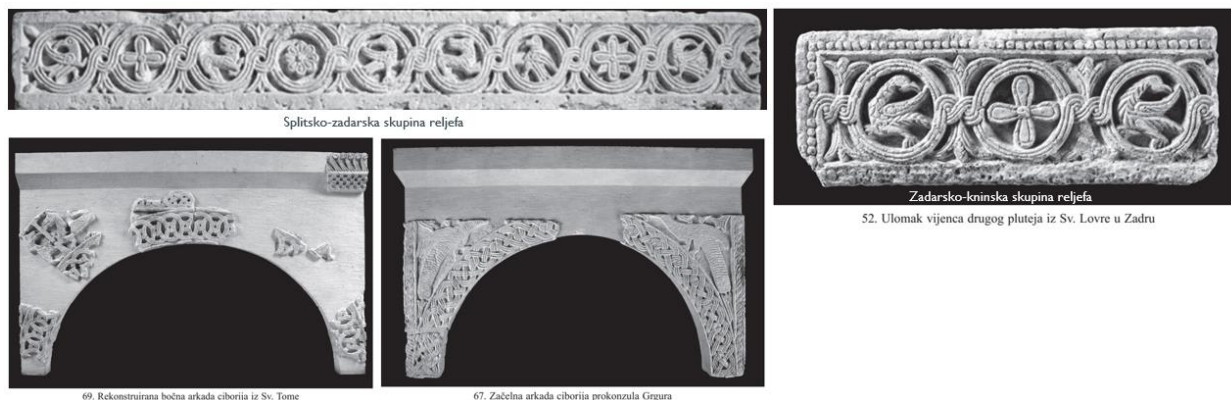
³³ JAKŠIĆ, N. (2015.), Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 306, 307, 308.

Slika 27. Motiv samostalnih i učvorenih troprutih kružnica u radionicama 9. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

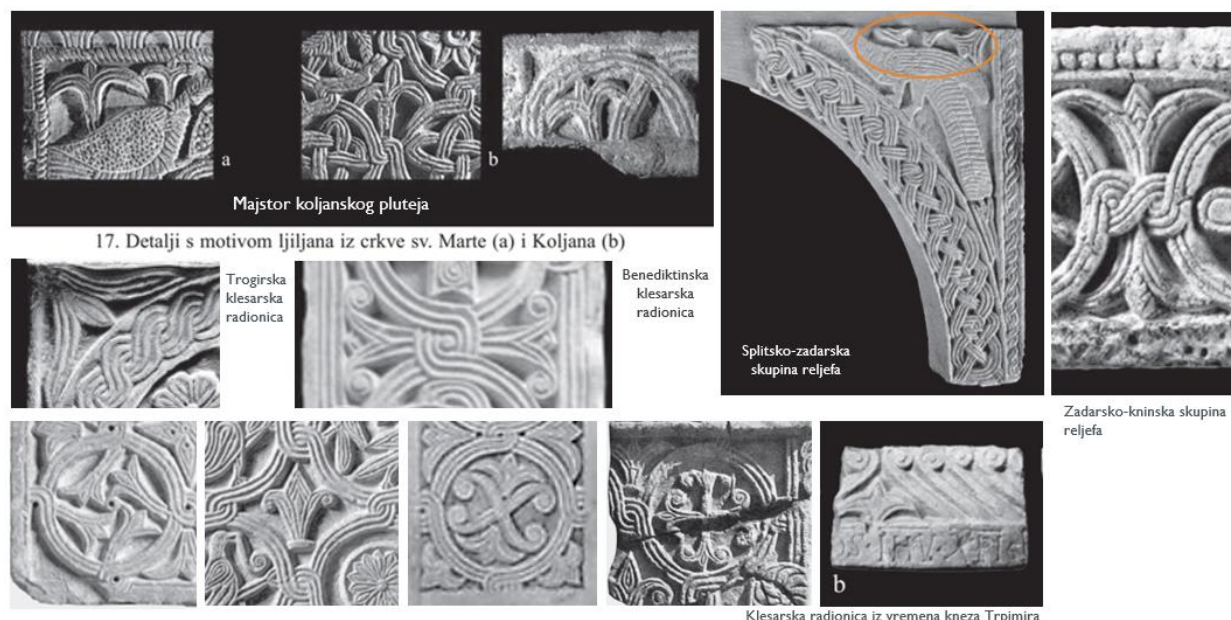
Kružnice/medaljoni – veoma čest motiv koji krasi prednje plohe liturgijskih instalacija. Pojavljuje se u dvjema glavnim inačicama: kao **samostalne** i **učvorene kružnice** (u pravilu tropture). Na nekim primjerima kombinirane su obje inačice, pa su učvorene kružnice ispunjene po jednom samostalnom. Nizovi samostalnih kružnica povezani su troprutim dijagonalnim vrpčama koje se međusobno isprepliću. Učvorene kružnice veoma često su ispunjene vegetabilnim (najčešće rozete i ljiljani) i zoomorfnim (u 9. stoljeću najčešće golubicma, dok se u 11. stoljeću pojavljuju i četveronožne životinje) motivima, dok su plohe među njima redovito ispunjene motivom ljiljana. Opisane inačice motiva kružnice susrećemo najčešće na ukrasnim poljima pluteja, rjeđe na vijencu pluteja, potom na pilastrima, prsobranima ili pristupnim ogradama ambona, a iznimno i u trokutastom polju zabata (*Benediktinska klesarska radionica*³⁴).

³⁴ JAKŠIĆ, N. (2015.), Benediktinska klesarska radionica, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 357-358.

Slika 28. Motiv samostalnih i učvorenih troprutih kružnica u radionicama 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Ljiljani – florealni motiv koji simbolizira čistoću, pa se vezuje uz blaženu Djevicu Mariju.³⁵ Na ranosrednjovjekovnom liturgijskom namještaju se često pojavljuje u stiliziranom obliku. Upravo ovim motivom popunjavane su prazne plohe između dominantnih motiva kompozicije.

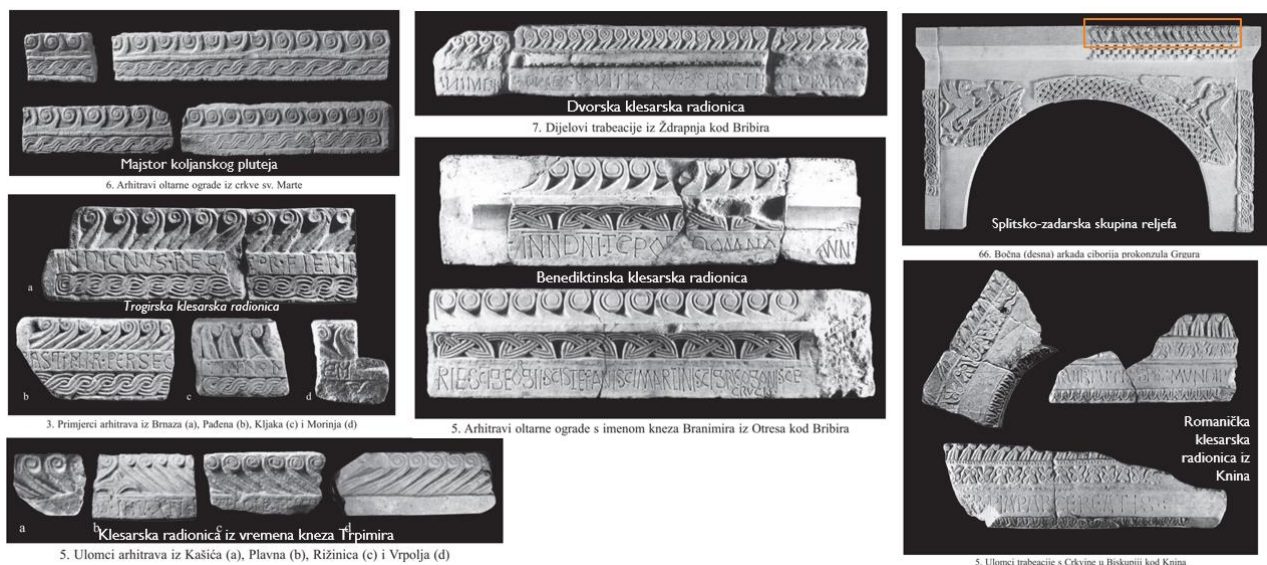

Slika 29. Motiv ljiljana u različitim klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Pasji skok/kuke/rakovice – jedan od najkarakterističnijih motiva ranosrednjovjekovne skulpture koji se sastoji od zakrivljene nožice i zavojnice. Pri opisivanju ovog motiva neophodno je obratiti pozornost na dužinu i zakrivljenost nožice, kao i na to je li jednopruta, dvopruta ili tropruta. Ovisno u visini nožice, zavojnica može biti kraća ili duža. Ovaj motiv najčešće se nalazi na rubnom

³⁵ *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Badurina, A.), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2006., str. 418 (autor natuknice M. Grgić).

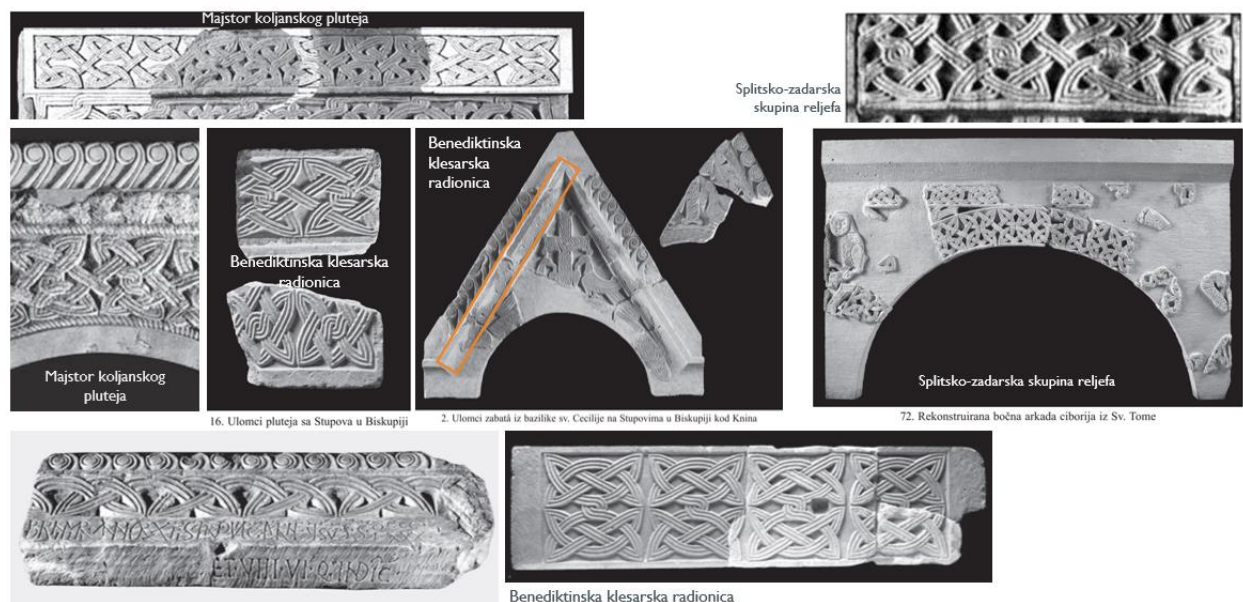
kompozicijskom pojasu arhitrava i zabata trabeacija oltarnih ograda, ali i na stranicama košara ciborija te na pristupnom stubištu ambona.

Slika 30. Različita izvedba motiva pasjeg skoka u klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

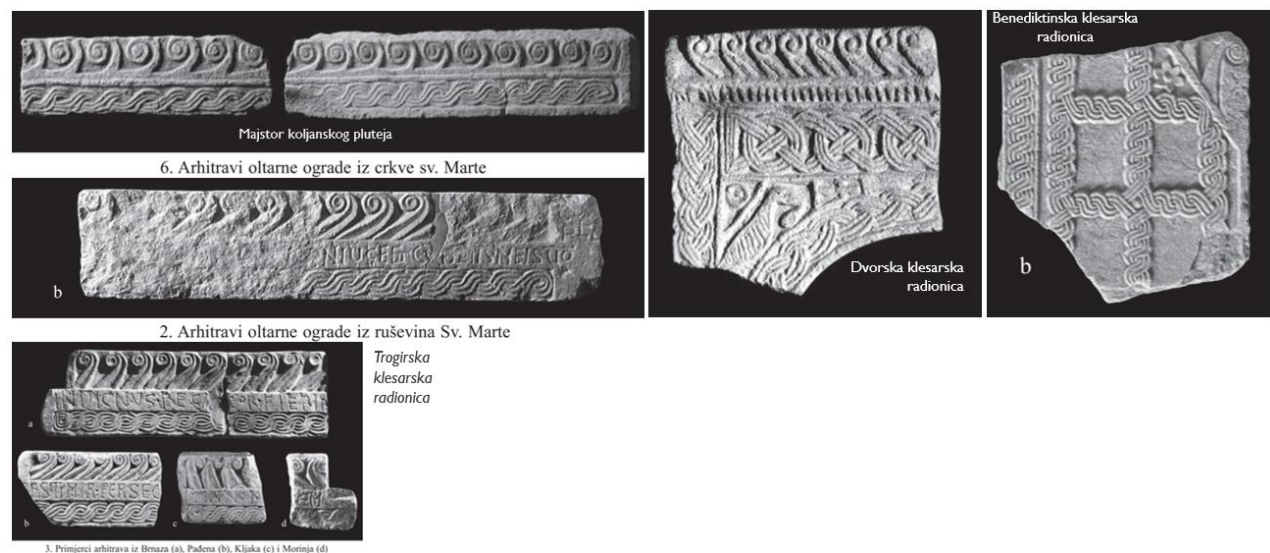
Perec – motiv rastegnutoг čvora koji svojom oblikom podsjeća na slano pecivo *perec* po kojemu je nazvan. Ovaj se motiv najčešće javlja u parovima zrcalno okrenut jedan od drugog. Mogu biti povezani troprutim dijagonalama koje izlaze iz začvorenog pereca, a mogu biti učvoreni na način da je čvor oblikovan na dugoj konkavnoj stranici. Pereci su popularan ukras pilastara, vijenaca pluteja i stranica košara ciborija. Pojavljuju se i u jednostrukom nizu, i to na zabatima i arhitravima trabeacija oltarnih ograda. Ovaj motiv je bio osobito omiljen u *Benediktinskoj klesarskoj radionici*.³⁶

³⁶ JAKŠIĆ, N. (2015.), Benediktinska klesarska radionica, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, 347-376, *passim*.

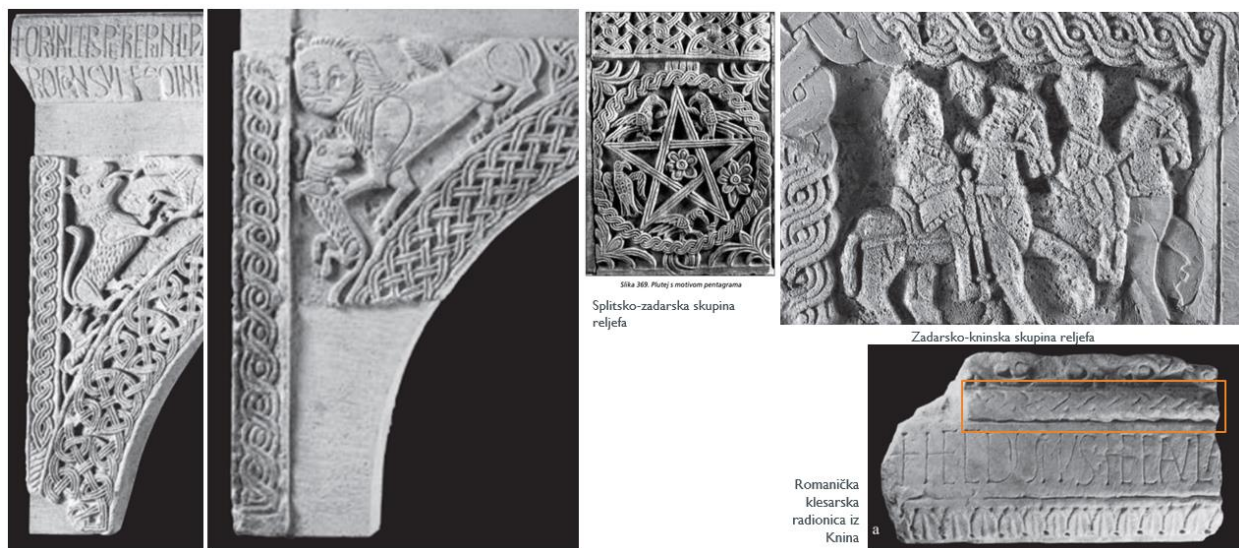

Slika 31. Motiv perca u klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća ((fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Pletenica – motiv troprute i, rjeđe, dvoprute pletenice osnovni je motiv tzv. pletera te je zastupljen u repertoaru svih klesarskih radionica, a nalazi se na trabeacijama oltarnih ograda (rjeđe na plutejima), na stranicama košare ciborija i na prsobranima i ogradama pristupnih stubišta ambona.

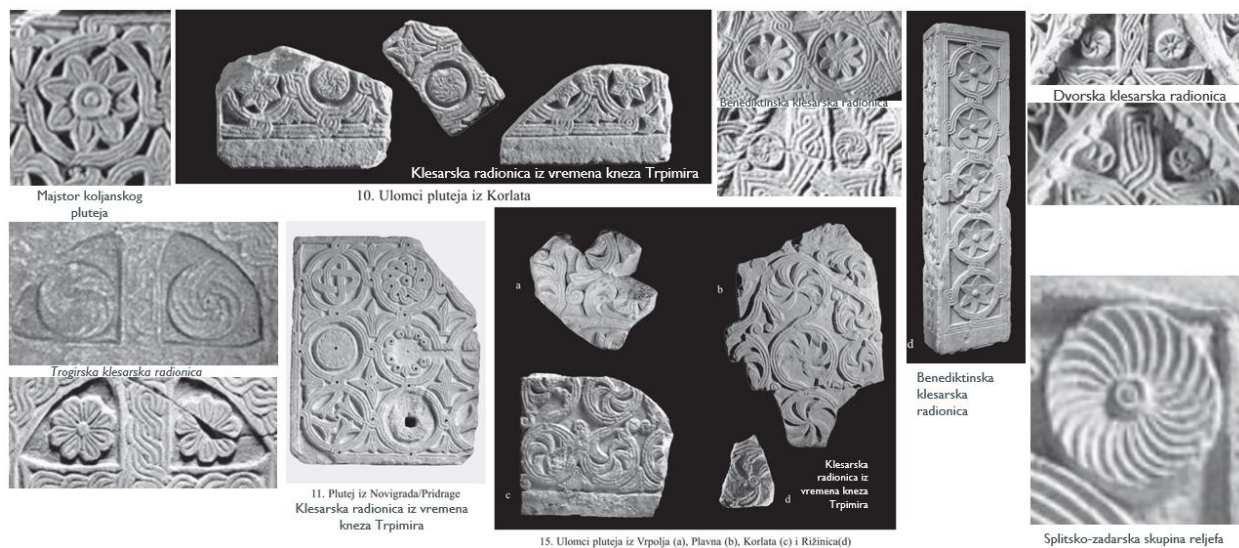

Slika 32. Motiv troprute pletenice u klesarskim radionicama 9. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Slika 33. Motiv dvoprute i troprute pletenice u klesarskim radionicama 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Rozete – spadaju u florealne motive, a predstavljaju različite cvjetolike motive. Mogu biti oblikovane kao cvijet s prepoznatljivim tučkom i laticama ili, pak, mogu asocirati na vir pa se nazivaju *virovite rozete*. Na području ranosrednjovjekovne hrvatske države, izdvaja se kvaliteta i razrađenost motiva virovitih rozeta u djelima atribuiranima *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*.³⁷

Slika 34. Različite inačice motiva rozete u klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

³⁷ JAKŠIĆ, N. (2015.), Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 303, 305, 306, 308.

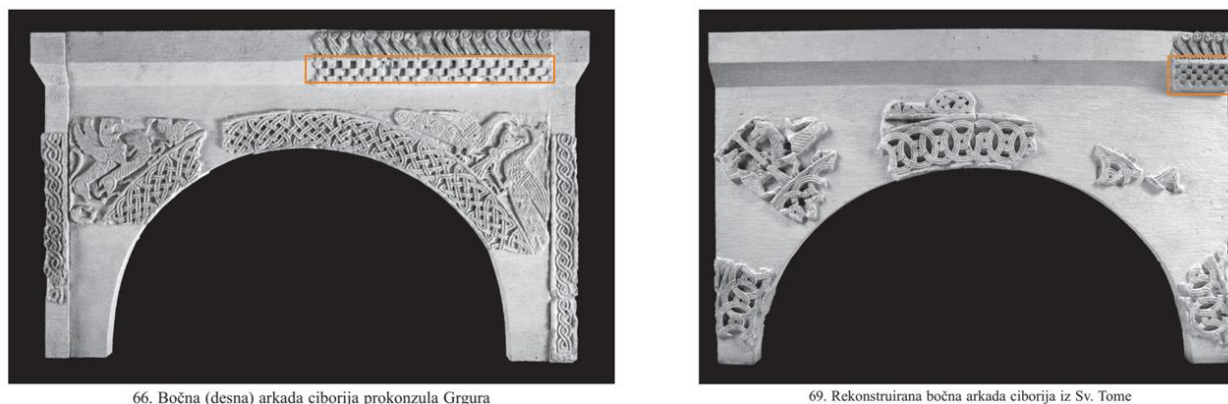
Rozete se najčešće nalaze unutar učvorenih kružnica na pilastrima i plutejima ili iznad vodoravne haste križa u zabatima ili na inačici pluteja čije je ukrasno polje ispunjeno križom pod arkadom (Trogirska klesarska radionica, Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira³⁸).

Solomonov čvor – motiv specifičnog čvora koji se sastoji od dvaju isprepletenih elipsoidnih vrpce u križolikoj formi. Najčešće se nalazi unutar učvorenih kružnica koje rese ukrasna polja pluteja i pilastara.

Slika 35. Motiv Solomonova čvora u klesarskim radionica 9. stoljeća *reljefa* (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Šahovska polja – motiv mreže s izdubljenim i ispupčenim kockama koji asocira na šahovsku ploču. Navedeni motiv javlja se u 11. stoljeću u *Splitsko-zadarskoj skupini reljefa*.³⁹ Motiv se nalazi na stranicama košare ciborija.

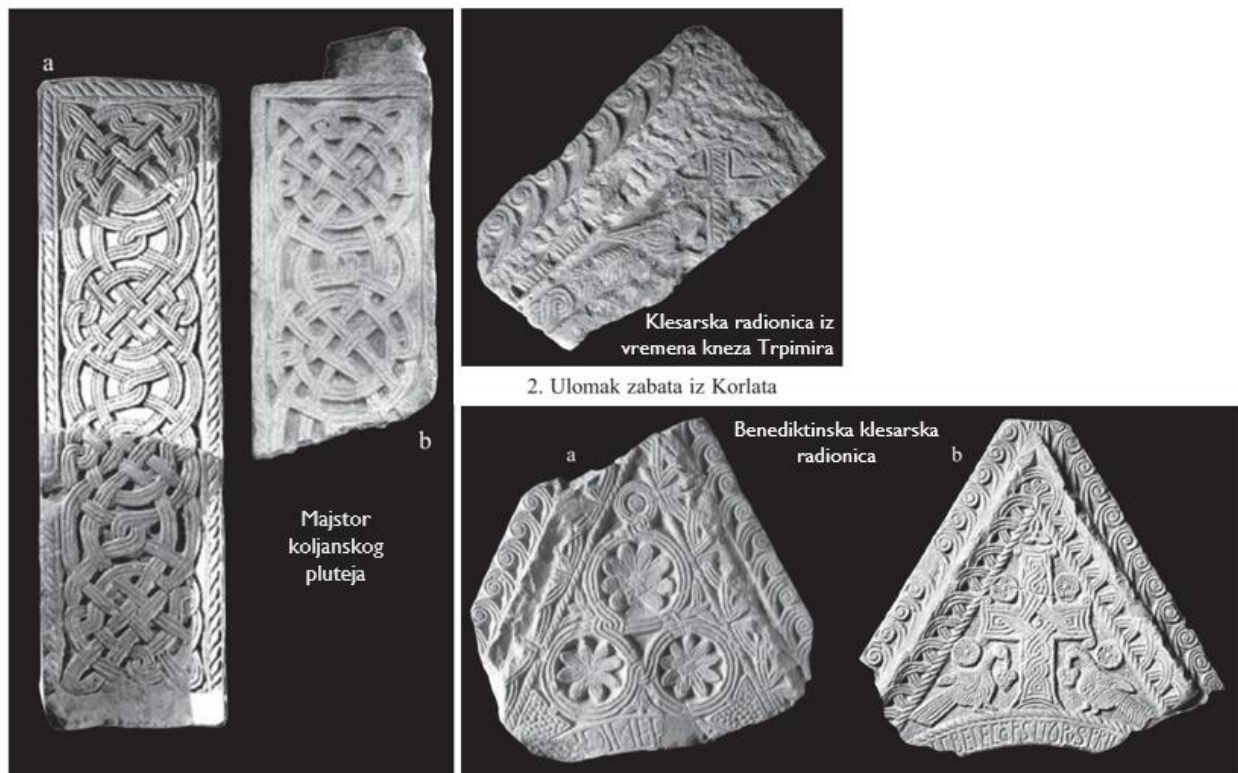

Slika 36. Motiv šahovskog polja – posebnost *Splitsko-zadarske skupine reljefa* (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

³⁸ JAKŠIĆ, N. (2015.), Trogirska klesarska radionica u reljefima iz Svete Marije u Bijaćima, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 274-275, 292. – JAKŠIĆ, N. (2015.), Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 306, 308,

³⁹ PETRICIOLI, I. (1960.), *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*. Zagreb, 7-10.

Tordirano uže – motiv užeta koje je zakrenuto oko vlastite osi. Omeđuje ukrasno polje pilastara (*Majstor koljanskog pluteja*⁴⁰) ili oivičuje trokutasto polje zabata (*Benediktinska klesarska radionica*⁴¹). Također može biti ukras unutar križa u trokutastom polju zabata (*Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira*⁴²).

7. Rekonstrukcija pilastara iz Koljana (a) i ulomak pilastara iz Crkvine u Biskupiji (b)

9. Zabat iz Kule Atlagić s imenom Budimer (a) i odgovarajući detalj Muncimirovog zabata (b)

Slika 37. Motiv tordiranog užeta u klesarskim radionicama 9. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

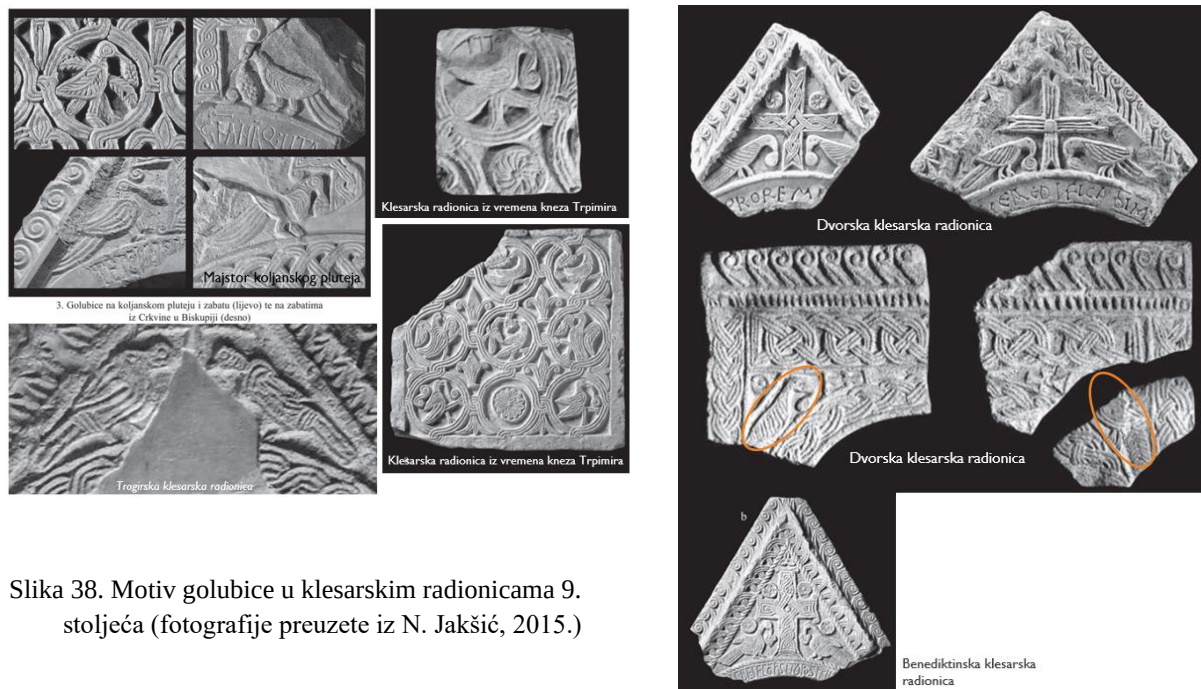
⁴⁰ JAKŠIĆ, N. (2015.), Majstor koljanskog pluteja, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 226, 227.

⁴¹ JAKŠIĆ, N. (2015.), Benediktinska klesarska radionica, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 357-358.

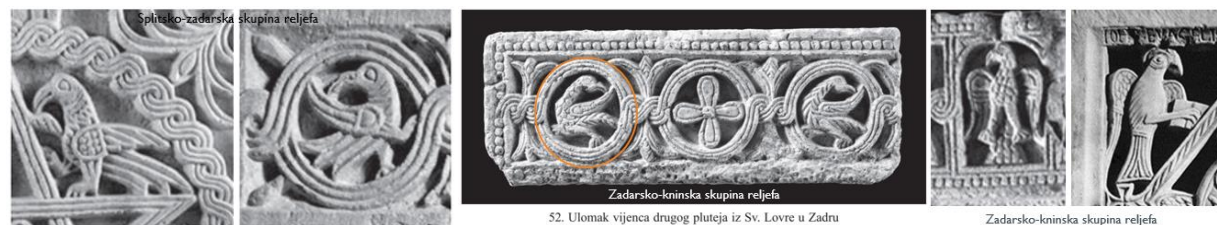
⁴² JAKŠIĆ, N. (2015.), Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira, u: *Klesarstvo u službi evangelizacije, Studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*. Split: Književni krug, str. 297.

4. Kronologija pojave motiva u klesarskim radionicama koje su djelovale na području ranosrednjovjekovne hrvatske države

U skulptorskoj produkciji radionica koje su djelovale na području ranosrednjovjekovne hrvatske države moguće je uočiti tri osnovne skupine motiva: geometrijske, florealne i zoomorfne. Repertoar geometrijskih i florealnih motiva uglavnom ostaje isti, dok su u 11. stoljeću uvedeni novi zoomorfni motivi.

Slika 38. Motiv golubice u klesarskim radionicama 9. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Slika 39. Motivi različitih ptica u klesarskim radionicama 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Naime, dok u produkciji radionica 9. stoljeća od zoomorfnih motiva susrećemo samo golubice i paunove, i to najčešće u zabatu oltarne ograde ili unutar učvorenih kružnica pluteja i pilastara, u 11. stoljeću bestijarij je proširen, pa nailazimo na ptice grabežljivice i četveronožne životinje (lavove, grifone, janjad...).

Slika 40. Motiv pauza u klesarskim radionicama 9. i 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Važno je uočiti i pojavu nekih antičkih motiva u repertoaru ranosrednjovjekovnih klesarskih radionica, što ukazuje na iznimno snažnu ukorijenjenost antičkih motiva i klesarske tradicije. Tako u klesarskim radionicama datiranim u 9. stoljeće susrećemo tordirano uže, Solomon čvor i kimatij, a u 11. stoljeću se ponovo u repertoar motiva vraća antemij i girlande.

Repertoar motiva klesarskih radionica 11. stoljeća obogaćen je i antropomorfim motivima koji su omogućili i povratak kompozicija s narativnim scenama.

Slika 41. Antropomorfni motivi klesarskih radionica 11. stoljeća (fotografije preuzete iz N. Jakšić, 2015.)

Motivi 9. stoljeća	Motivi 11. stoljeća ⁴³	Kontinuitet antičkih motiva
arkade, presjecajuće arkade	antemij	tordirano uže (9. stoljeće)
astragal	girlande	Solomonov čvor (9. stoljeće)
kimatij	križ	kimatij (9. i 11. stoljeće)
<i>Korbboden</i> motiv	kružnice, učvorene kružnice	antemij (11. stoljeće)
križ	pentagram	girlande (11. stoljeće)
kružnice, učvorene kružnice	šahovska polja	
ljiljani	slijepe arkade kao okviri kompozicije po zakonu kadra	
pasji skok / kuke / rakovice	pasji skok / kuke / rakovice	
pereci / nasuprotni učvoreni pereci	pletenica	
pletenica	rozete, virovite rozete	
Solomonov čvor	zoomorfni motivi (golubice, pauni, orlovi, lavovi, grifoni, janjad...)	
tordirano uže	antropomorfni motivi (biblijski likovi, istaknute osobe iz ondašnjeg javnog života)	
zoomorfni motivi (golubice, pauni)		

Slika 42. Tablični prikaz repertoara motiva 9. i 11. stoljeća i motiva koji kontinuiraju iz antike

⁴³ Novi motivi, u odnosu na repertoar motiva 9. stoljeća, pisani su svjetlijom sivom bojom.

5. Pojmovnik

Ambon – povišeno mjesto na spoju svetišta i broda crkve, namijenjeno čitanju Evandjelja i čitanja te obraćanju svećenstva vjernicima. Sastoji se od: pristupnog stubišta, ograde pristupnog stubišta (često ukrašena reljefima), platforme za stajanje oslonjene o stupove, prsobrana/ograde na platformi za stajanje (često ukrašen reljefima).

Akroterij ciborija – plastični ukras na vrhu krova ciborija. (U grčkoj, etrurskoj i rimskoj arhitekturi, ukras na vrhu i krajevima zabata hrama. Akroterijem se nazivaju i ukrašeni ugaoni elementi na krajevima dvostrešnih poklopaca rimskih sarkofaga.)

Arhitrav oltarne ograde – gornji dio oltarne ograde visokog tipa koji je oslonjen o stupove te se nalazi iznad pluteja i pilastara.

Arkade ciborija (→ košara ciborija).

Fenestella confessionis (lat. *fenestella* – prozorčić, lat. *confessio* – ispovijed) – prozorčić s tranzenom na komori u kojoj su pohranjene relikvije, preko kojeg je moguće ostvariti vizualni komunikaciju s relikvijarom unutar kojeg se nalaze relikvije.

Greda oltarne ograde (→ arhitrav oltarne ograde).

Horror vacui – strah od praznog prostora, uzus nagomilavanja motiva prisutan na ranosrednjovjekovnoj skulpturi.

Košara ciborija – gornji dio ciborija koji se sastoji od spojenih arkada (stranica ciborija) oslonjenih na stupove, a završava vijencem.

Konfesija – mala komora ispod oltara u koju se smješta relikvijar s relikvijama.

Menza oltara – gornja ploha oltara na koju svećenik polaže euharistijske darove (kruh i vino).

Oltarna ograda – odjeljuje svetište/prezbiterij od *quadratum populi* (mjesto namijenjeno vjernicima, zapadno od oltarne ograde). Kroz jedan ili tri ulaza se pristupa svetištu/prezbiteriju crkve.

Pilastar oltarne ograde – potpornjak pravokutnog presjeka u koji su uglavljeni pluteji.

Plutej – kamena ploča ukrašena reljefima, uglavljena u dva bočna pilastra (bočno može biti pričvršćen uz perimetralni zid crkve).

Tegurij oltarne ograde (→ zabat oltarne ograde).

Trabeacija oltarne ograde – gornji dio oltarne ograde koji se sastoji od arhitrava/grede i zabata/tegurija ili lučnog nadvoja nad ulazom.

Stipes oltara – stupac/stupci na koji/-e je oslonjena menza oltara.

Ukrasno polje pluteja – velika ploha pod vijencem pluteja, glavni nositelj dekoracije.

Vijenac pluteja – gornji, izduženi, redovito ispupčeni dio pluteja u odnosu na ukrasno polje koje se nalazi pod njim.

Zabat oltarne ograde – trokutasti dio trabeacije oltarne ograde nad ulazom u svetište.

6. Praktikum⁴⁴

Kojoj liturgijskoj instalaciji pripada ulomak? Strelicom označite svaki motiv te ga imenujte. Opišite ulomak. Skicirajte liturgijsku instalaciju kojoj pripada te označite i imenujte njezine sastavne dijelove.

Kojoj liturgijskoj instalaciji pripada ulomak s fotografije? Strelicom označite svaki motiv te ga imenujte. Skicirajte liturgijsku instalaciju kojoj pripada te označite i imenujte njezine sastavne dijelove.

⁴⁴ U zadatcima za samostalni rad sve fotografije su preuzete iz N. Jakšić, 2015.

Kojoj liturgijskoj instalaciji pripadaju ulomci s fotografije? Opišite ga. Strelicom označite svaki motiv te ga imenujte.

Kojem dijelu crkvenog namještaja pripada ulomak s fotografije? Opišite ga koristeći stručnu terminologiju.

Kojoj liturgijskoj instalaciji pripadaju ulomci s fotografije? Strelicom označite svaki motiv te ga imenujte. Skicirajte liturgijsku instalaciju kojoj pripada te označite i imenujte njezine sastavne dijelove.

Kojoj liturgijskoj instalaciji pripadaju ulomci s fotografije? Strelicom označite svaki motiv te ga imenujte. Opišite svaki ulomak te ih usporedite. Jesu li rad iste klesarske radionice? Objasnite odgovor.

Kojoj liturgijskoj instalaciji pripada ulomak s fotografije? Opišite ga koristeći stručnu terminologiju. Strelicom označite svaki motiv te ga imenujte.

Dobro promotrite oblikovanje ljudskih lica na donjim reljefima. Primjenjujući Morellijevu metodu odgovorite na pitanje: jesu li djelo iste ili više radionica? Argumentirajte odgovor.

